

Makale / Article

Erken ve Klasik Dönem Hanbelî Hadis Şerh Yazıcılığına Panoramik Bir Bakış: Tarihçe ve Literatür Değerlendirmesi

Sezai Engin*

Özet

Hadis şerh yazıcılığı önemli ve zengin bir literatürün gelişimine zemin hazırlamıştır. Tasnif ürünü eserlerin sistematik ve bütüncül bir şekilde şerh edilmesiyle ortaya “hadis şerh literatürü” çıkmıştır. Câmî ve Sünen türü kitaplar şerh telifinin merkezinde yer almış, farklı tarzlarda tasnif edilmiş eserler de şerh yazıcılığının konusu olmuştur. Ana kaynak tercihlerinin şekillendirdiği şerh literatüründe bölgesel ve mezhebî etkiden de bahsetmek mümkündür. Endülüs, Memlûkler, Osmanlı ve Hint alt kıtasında telif edilen şerhler üzerinden coğrafi bir yaklaşım ile değerlendirilebilecek olan şerh literatürü, müelliflerin (şârihlerin) mezhebî aidiyeti üzerinden de kritik edilebilir. Endülüs'te Mâlikî; Memlûkler'de Şâfiî ve Hanefî; Osmanlı'da Hanefî; Hint alt kıtasında Hanefî âlimler tarafından yazılan şerhler yoğunluk göstermiş ve mezhebî karaktere sahip literatürler oluşmuştur. Bu çalışmada ise Hanbelî ulemânın hadis şerh literatürüne katkısı genel bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Şerh yazıcılığı geleneğinde Hanbelî âlimlerin kaleme aldıkları çalışmalar üzerinde durulacaktır. Selefî çizgide konumlanan âlimlerin, hangi sâiklerle hadis şerhçiliğine yöneldikleri sebep-i telifler üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Hanbelî gelenekte yazılan şerhlerin içerikleri ve literatürdeki yeri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Telif, hadis, şerh, mezhep, Hanbelî ulemâ.

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD,
sezaiengin52@hotmail.com, orcid: 0000-0002-3716-483X.

A Panoramic Overview of Early and Classical Period Hanbali Hadīth Commentary Writing: History and Literature Review

Abstract

Hadīth commentary has paved the way for the development of an important and rich literature. With the systematic and comprehensive annotation of the classified works, the “hadīth annotation literature” emerged. Works belonging to the al-Jāmi’ and al-Sunan genres have been at the center of commentary writing, and works compiled in other styles have also been the subject of commentary writing. The commentary literature, shaped by choices of primary sources, also reflects regional and sectarian influences. The commentary literature, which can be evaluated with a geographical approach through the commentaries written in al-Andalus, under the Mamluks, in the Ottoman Empire and in the Indian subcontinent, can also be examined in terms of the sectarian affiliation of the authors (commentators). Commentarial activity was largely shaped by sectarian affiliation: Mālikī scholars predominated in al-Andalus, Shāfi’ī and Hanafi scholars under the Mamluks, and Hanafi scholars in both the Ottoman Empire and the Indian subcontinent. In this study, the contribution of Hanbali scholars to the hadīth commentary literature will be discussed from a general perspective. The works written by Hanbali scholars throughout the tradition of commentary writing will be emphasized. The motives that led scholars associated with the Salafi tradition to engage in hadīth commentary will be explored through their stated reasons for authorship. In addition, the contents of the commentaries written within the Hanbali tradition and their place in the broader hadīth literature will be tried to be revealed.

Keywords: Authorship, *hadīth*, commentary, *madhab*, Hanbali scholars.

Giriş

Ana/kurucu hadis eserlerinin sistematik bir yaklaşım ile sened ve metin açısından tahlil edilmek istenmesi hadis şerh yazıcılığının ortaya çıkmasına ve yerleşik bir telif türü haline dönüşmesine kapı aralamıştır.¹ Farklı bölgelerdeki ulemâ bu telif şekline yönelmiş, tercih ettikleri hadis eserleri üzerine şerhler kaleme almışlardır. Endülüs, Mağrib, Memlûk, Osmanlı ve Hint ilim havzalarında birçok şârih yetişmiştir. Bu bölgelerin veya ilim geleneklerinin her birinde birçok hadis şerhi literatüre kazandırılmıştır. Ortaya çıkan eserler üzerinden bir okuma yapıldığında mezhep eksenli literatürlerin varlığı söz konusu edilebilmektedir. Örneğin Endülüs'te *Muvatta*, şerh yazıcılığının merkez metni olmuş, bu coğrafyada Mâlikî ulemâ tarafından yazılan şerhler öne çıkmıştır. Memlûk ilim havzasında ise hadis şerh telifinde Şâfiî alimler belirleyici olmuş, İbnü'l-Mülâkkın (ö. 804/1401), Irâkî (ö. 806/1404), Bulkînî (ö. 824/1421), Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Süyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517) gibi isimler tarafından hadis şerhleri kaleme alınmıştır. Ayrıca Memlûkler'de Kutbüddin el-Halebî (ö. 735/1335), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Aynî (ö. 855/1451) gibi önemli Hanefî şârihlerin de varlığı dikkat çekmektedir. Osmanlı ilim geleneğinde ve Hint alt kıtasında ise şârihlerin mezhebi kimlikleri dikkate alındığında şerh yazıcılığında Hanefî ulemâ eksenli bir telif hareketliliği yaşanmıştır. Osmanlı'da Molla Gürânî (ö. 893/1488), Pirizâde (ö. 1099/1688), Yûsufefendizâde (ö. 1167/1754), Kemâhî (ö. 1171/1757); Hint alt kıtasında Ehl-i hadis ekolündeki şârihlerin yanı sıra İbn Abdülhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726), Leknevî (ö. 1303/1886), Keşmîrî (ö. 1933) gibi Hanefî hadis şârihleri literatüre önemli eserler kazandırmışlardır.

"Hadis şerh literatürüne Hanbelî ulemânın katkısı ne düzeyde olmuştur?" sorusu bu makalenin temel çıkış noktasıdır. Bilindiği üzere Hanbelilik, mezhep ulemâsının görüşleri ve telif ettikleri eserler ile İslâm ilim tarihinde etkili olmuş ve kalıcı izler bırakmıştır.² Hadis ilmindeki en kayda değer etkiyi ise bizzat mezhebin kurucu imamı Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*'i tasnif ederek yapmıştır. *Müsned* sonrasında Hanbelîlerin hadis alanındaki önemli ürünlerinden bazıları

1 Hadis şerh literatürünün farklı açılardan değerlendirildiği araştırmalar için bk. Sezai Engin, *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023); Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2020); Mustafa Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü I* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020); Mustafa Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü II* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022).

2 Hanbelî mezhebi ile ilgili araştırmalar için bk. Ramazan Özmen, *Hanbelî Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 18-31.

şerh yazıcılığı ile ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede “Hadis şerh yazıcılığında Hanbelî ulemâ nasıl konumlanmıştır?” ve “Hanbelî âlimler hangi sâiklerle şerhler kaleme almıştır?” soruları çalışmayı şekillendirmiştir. Makalede literatür merkezli yapılacak bir okuma ve analiz ile Hanbelî âlimler tarafından kaleme alınan şerhler tespit edilecek, eserlerin sebep-i telifleri üzerinde durularak yazılmalarındaki arka plan sorgulanacaktır. İçerik ve şerh yöntemine dair –bu çalışmanın sınırlılıklarını aşmamak için- kısa ve öz bilgiler aktarılacaktır. Böylece Hanbelî hadis şerhleri, literatürde konumlandırılmaya çalışılacaktır. İncelemede sadece bütüncül hadis şerhleri değil Hanbelî âlimlerce kaleme alınmış garibu’l-hadis türü eserler ve tek hadis şerhleri de dikkate alınacaktır. Zira bu çalışmalar da hadis şerh literatürünü oluşturan bütünün birer parçası olarak kabul edilmektedir.

1. Mezhebin Teşekkül Döneminde Tek Hadis Şerhçiliği: Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) ve Kitâbu’l-hulâsa fî hadîsi “Küllî bid’atin dalâle”

Aşağıda ele alınacak tek hadis şerhçiliğinin Hanbelî gelenekteki ilk örneği, daha çok tasavvuf ve kelâma dair eserleri ile tanınan Hâce Abdullah el-Herevî’ye nispet edilmektedir.³ Herevî, Hanbelîlerin ileri gelenlerindendir. Ebû Eyyüp el-Ensârî’nin (ö. 49/669) soyundandır. Lügat, hadis, tarih ve ensâb alanlarında uzmandır.⁴ “Şeyhu’l-İslâm” olarak da anılan Herevî, Nişâbur gibi kentlerde birçok muhaddisten hadis semâ etmiştir. Telif ettiği birçok eserin yanı sıra “Horasan’ın şeyhi” gibi ifadelerle tavsif edilmesi ilim çevrelerindeki konumunu ifade etmektedir.⁵

Herât’ta hadis semâ etmesi⁶ ve hadis imlâ meclisleri akdetmesi⁷ Herevî’nin daha çok yoğunlaştığı ve muhtemelen daha sonra temâyüz ettiği alanın hadis olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak biyografik kaynaklarda

3 Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 70.

4 Hayrüddin ez-Zirikî, *el-A’lâm kâmusu terâcimi li eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-Arabî’l-musta’ribîn ve’l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyin, 1423), 4/122.

5 İbnü’l-İmâd, Ebû’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbari men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1412), 5/349. Herevî’nin biyografisi için ayrıca bk. İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyâd: Mektebetü’l-Ubeykân, 1425), 1/113-118.

6 İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, 1/116.

7 İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, 1/118.

birçok eser ona nispet edilmesine⁸ rağmen tek hadis şerhine değinilmemiştir.

2. Müteşeddîd Bir Hanbelî Âlimin Hadis Şerh Deneyimleri: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Eserleri

İbnü'l-Cevzî, Hanbelî geleneğin en meşhur simalarından biridir. Hadis, tefsir, akâid, tarih, biyografi alanlarında eserler yazmıştır. Hadis tarihinde ise mevzû hadisler alanındaki uzmanlığını gösteren *el-Mevzûât* adlı eseri ile tanınmaktadır. “Hâfizu'l-İrâk” ve “Nâsiru's-sünne” gibi lakaplarla anılmasına karşın özellikle mevzû hadisleri tespitteki müteşeddîd tavrı nedeniyle eleştirilmiş, bu konuda aceleci olmakla suçlanmıştır. Şurası var ki onun bu tavrında yaşadığı asırda artan bidatler, mezhep çatışmaları ve fitneler etkili olmuştur.⁹

İbnü'l-Cevzî, dönemin veziri İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165) himayesi altında verdiği vaazlar ile etkili olmuş, medrese ve camilerdeki eğitim süreçlerine aktif olarak katılmıştır. Böylece Bağdat'ın etkili profillerinden birine dönüşmüştür. Hatta Bağdat'ta onun sayesinde Hanbelî mezhebine sempati artmıştır. Hanbelî mezhebinin temel diyalektik eserlerinden olan *Telbîsu İblis*'te birçok fırkayı ve bazı sûfileri eleştirmiş, bidatlerin karşısında durmuştur.¹⁰ Dolayısıyla kendini bir kriz ortamında ve polemiklerin ortasında bulan İbnü'l-Cevzî, hadis tenkidinde katı bir tutum sergilemeyi tercih etmiştir. Muhtemelen bundan dolayı kendisine eleştiriler yöneltilmiş, sahîh ve sakim hadislerin ayırımındaki hatalarına değinilmiştir.¹¹ Zehebî (ö. 748/1348), onun bu hatalarını, geriye dönüp eserlerini dikkatli bir şekilde kontrol etmemesine ve bilgiyi sadece yazılı kaynaklardan (suhuftan) almasına bağlamıştır.¹²

Hanbelî mezhebinin güçlü, bir o kadar da tartışmalı figürü olan İbnü'l-Cevzî, hadis şerh literatürüne iki eser ile önemli katkıda bulunmuştur:

2.1. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*

Eserin mukaddimesinde hadis ilminin önemine değinen İbnü'l-Cevzî, fukahâyı hadisten yüz çevirmeleri, âbid kişileri ise mevzû rivâyetleri bolca

⁸ İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1/118.

⁹ İbrahim Hatiboğlu, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550.

¹⁰ Koca, *Selefi Söylem*, 77-78.

¹¹ Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l- Hadis, 1427/2008), 15/465.

¹² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 15/462.

kullanmaları nedeniyle eleştirmiştir. Hümeýdî'nin (ö. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahihayn* adlı çalışmasına atıfta bulunmuş, eserin içerik kalitesine vurgu yapmış, aynı türdeki diğer kitaplar arasında öne çıktığını dile getirmiştir.¹³ Bilindiği üzere Hümeýdî bu eserde *Sahihayn* hadisleri arasından bir seçki oluşturmuş, metinlerdeki bazı garib ifadeleri şerh etmeye çalışmıştır.¹⁴

İbnü'Cevzî *Sahih* türü eserlerin önemine değindikten sonra eserin telif sebebine ilişkin açıklamalarına geçmiştir:

Bir zamanlar bana, bir sorunun etkisiyle, gayretimi arttıracak bir işaret oldu; bu işaret, *Sahih*'in problemli kısımlarını açıklama konusunda bana bir fırsat sundu. Ben de bütün ilgimi esere yönelttim ve işin kolay olduğunu düşündüm ancak işler her zaman beklenildiği gibi gitmiyor. Çünkü bu kitap, çok sayıda problemi ve ince meseleyi içeren hadisleri barındırıyordu. Hümeýdî, *Sahihayn*'deki nadir ve garib kelimelerin anlamlarını açıklayan bir eser derlemişti. Bilindiği üzere, bir anlamın açıklığa kavuşturulması, zorlukların giderilmesi bakımından daha faydalıdır. Hümeýdî'nin açıklamalarının geniş kapsamlı olduğunu görünce, ben de bu işe koyuldum ve Allah'a güvenerek, öğrencilere yardım etmek için en iyi şekilde çalışmaya başladım. Umudum, bu çabanın karşılığında Allah'ın rızasını kazanmak ve faydalı bir şeyler ortaya koymaktır. Allah, bunun en iyi şekilde yapılmasını sağlasın. Malum olduğu üzere, hadis bazen öyle açık ve belirgin olur ki açıklanmaya ihtiyaç duymaz; yalnızca karmaşık olanlar açıklanır. Bir hadis üzerinde itirazlar olabilir, bu da cevap verilmesini gerektirir; bu durumda bu cevabın verilmesi zorunludur. Ayrıca, hadisler bazen birden fazla senedle gelir, bu yüzden biz önce karşılaştığımız hadisi açıklar, sonrasındaki rivâyetlerde ise bu açıklamaya atıfta bulunuruz... Bu kitabımıza bakacak kişinin, açıklanan zorlukları anlamasıyla başka bir kitaba ya da bir âlime danışmaya ihtiyaç duymayacağını umuyoruz.¹⁵

Müellif, eserde Hümeýdî'nin tertibine sadık kalmış, ale'r-ricâl bir tasnif sistemini esas alarak hadisleri şerh etmiştir. Kitap, Hz. Ebûbekir rivâyetleri ile başlamaktadır. Ebûbekir'in asıl isminin Abdullah b. Osman olduğu bilgisi verilmiş, ardından künyesinin kaynağına dair farklı açıklamalar aktarılmıştır. Erkeklerden ilk Müslüman olan kişinin Ebûbekir olduğu ve Aşere-i mübeşşere içinde yer aldığı da nakledilmiştir. Toplam 142 hadis rivâyet ettiği, bunlardan on

13 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahihayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Daru'l-Vatan, 1418), 1/6.

14 Ahmet Yücel, "Hümeýdî, Muhammed b. Fütûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/358.

15 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/6-7.

sekizinin *Sahîhayn*'de yer aldığı da ifade edilmiştir.¹⁶

Kitaba Aşere-i mübeşşere hadisleri ile devam edilmiş, her râvi ile ilgili aynı bilgiler verildikten sonra *Sahîhayn*'de yer alan ve müşkil görülen rivâyetlerin açıklanmasına geçilmiştir. Şerhte hadis metnilerindeki garîb ibarelere yoğunlaşılmış, gerektiğinde detaylı yorumlar yapılmıştır. Bu haliyle eser, garîbu'l-hadis ve müşkilü'l-hadis türü eserlerin karma bir örneği olarak değerlendirilebilir. Çalışmada lafız (ibâre) merkezli bir şerh faaliyetine, kapalı ifadelerin (muhtevaların) açılımı eşlik etmiştir.

İbnü'l-Cevzî genellikle hadisin bir bölümünü zikretmiş, çoğunlukla da baş tarafına yer vermiştir. Ardından işkâl gördüğü ve açıklamak veya talikte bulunmak istediği nassı (yani metni) zikrederek şerhe yönelmiştir. Hadisleri tasarruf ile bazen de manen rivâyet etmiştir. Bu telif tarzı nedeniyle *Keşfü'l-müşkil* ile Hümejdî'nin kitabı o denli benzerlik göstermiştir ki ikisinin arasını ayırmak oldukça zorlaşmıştır.¹⁷ Dolayısıyla iki eserin eş zamanlı ve karşılıklı okunması gerekmektedir.¹⁸

İbnü'l-Cevzî'nin eserde çözümlemeye çalıştığı müşkiller kimi zaman lafızda ve manada bazen ise rivâyet ve râvide ortaya çıkmıştır. Hadis etrafında gelişen bu müşkilleri açıklamaya çalışan İbnü'l-Cevzî, bir taraftan da hadiste garîb gördüğü lafızları şerh etmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda o, kelimenin köken bilgisi, istikâkı ve delâletleri hakkında bilgiler vermiştir.¹⁹

Keşfü'l-müşkil'in telif sürecinde kendisinden önceki hadis şerh birikiminden fazlasıyla yararlanan İbnü'l-Cevzî, başta Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Alâmü'l-hadis*, *Meâlimü's-sünen* ve *Garîbu'l-hadis*'i olmak üzere Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbu'l-hadis*'i; İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbu'l-hadis*, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* ve *Tefsîru Garîbu'l-Kur'ân*'ı gibi çalışmaları kaynak olarak kullanmıştır.²⁰ Ancak bu kaynaklardan aktardığı bilgileri kimi zaman tenkit ve tashih'ten de geri durmamıştır. Örneğin Hattâbî'nin görüşüne yer vermiş, ardından daha doğru olduğunu düşündüğü kendi fikrini zikretmiştir.²¹

Keşfü'l-müşkil'in muhakkiki Hasan Ali el-Bevvâb bu eserin İbnü'l-Cevzî'nin son telifi olduğu yönünde bir kanaat taşıdığını söylemektedir. Zira *Keşfte*

16 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/11.

17 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/15. (Muhakkikin önsözü).

18 Bk. Ahmet Mahmut İplik, *Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Keşfü'l-Müşkil Min Hadisi's-Sahîhayn Adlı Eserinde Hadislerdeki Problemleri Giderme Yöntemi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 5.

19 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/16. (Muhakkikin önsözü).

20 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/37. (Muhakkikin önsözü).

21 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/40. (Muhakkikin önsözü).

daha önceki eserleri *el-Mugnî*, *Zâdü'l-mesîr*, *et-Telkîh* ve *et-Tahkîk*'e atıflar bulunmaktadır. Ayrıca muhakkik Hasan Ali'ye göre onun *Keşf*'te yer alan garîb lafız açıklamaları *Garîbu'l-hadis*'tekilere göre daha derinlikli ve doyurucudur.²²

2.2. Garîbu'l-hadis

İbnü'l-Cevzî'nin hadis şerhçiliğine/yorumculuğuna diğer önemli katkısı garîbu'l-hadis türü bir eserle olmuştur. Eserin mukaddimesinde kendisinden önceki literatürü analiz eden İbnü'l-Cevzî'ye göre erken dönem eserler birtakım eksiklikler içermektedir. en-Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Asmaî (ö. 216/831), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbrahim el-Harbî (ö. 285/899) ve Hattâbî (ö. 388/998) gibi isimleri zikreden İbnü'l-Cevzî, bu müelliflerin her birinin çalışmalarında eksik bıraktıkları noktalar olduğu iddiasını taşımaktadır. Ayrıca *Kitâbü'l-garibeyn* adlı eseriyle bilinen Ebû Ubeyd el-Herevî'ye (ö. 401/1011) de atıf bulunmuş, onun kitabının da ideal bir içerik taşımadığı, gerekli bazı ibârelerin açıklamasını içermemesine karşın garîb addedilmeyecek ve tefsir gerektirmeyecek ifadelerin kitapta yorumlandığı eleştirisinde bulunmuştur.²³

Mevzûât literatüründeki “müteşeddîd” tavrını *Garîbu'l-hadis*'te de sürdüren İbnü'l-Cevzî, esere oldukça eleştirel ve iddialı bir mukaddime ile giriş yapmıştır. Önce garîbu'l-hadis literatürünün tenkidinde bulunmuş ve telifindeki nihâî amacını ise şöyle özetlemiştir:

Allah Rasûlü'nün -ayrıca sahâbe ve tâbiîn- hadislerindeki tüm garîb lafızları cem etmek için gayret göstermem gerektiğini anladım. Bu yolda önemli bir hata yapmamayı ve kitabımın önce telif edilen eserlerden daha zengin bir içeriğe sahip olmasını diliyorum. Kitabı alfabetik olarak düzenledim. Kelimenin çekim ve türev bilgisine çok girmeden sadece şerhi için gerekli olan bilgiyi vermekle yetineceğim. Bunun için öncelikli başvuru kaynağı ise lügat kitaplarıdır. Bu ihtisârî hâfız (el-Herevî'yi) taltif için tercih ettim.²⁴

Son ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Cevzî, eserde Herevî'nin çalışmasını ihtisâra niyetlenmiştir. Alfabetik bir tasnîfin esas alınması, hadislerin sened, metin ve râvilerine yer verilmemesi nedeniyle Herevî'nin kitabı yazıldığı dönemde oldukça fazla ilgi görmüş ve sonraki garîbu'l-hadis yazarları için iyi

22 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1/53-54. (Muhakkikin önsözü).

23 İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali, *Garîbü'l-hadis* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405), 1/1-4.

24 İbnü'l-Cevzî, *Garîbu'l-hadis*, 1/4.

bir örnek olmuştur.²⁵ Muhtemelen bu ilgiye istinaden İbnü'l-Cevzî de Herevî'nin eserinin bir ihtisârına yöneldiğini dile getirmektedir. İbnü'l-Esir (ö. 606/1210) *en-Nihâye*'de *Garîbu'l-hadis*'in Herevî'nin kitabının muhtasarı olduğunu belirtmekte ve içeriğe dair bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Buna göre eserde, bâblardan bazı konular çıkarılmış, birtakım bilgiler ise eklenmiştir. Sadece bazı şâz kelimeler ve nâdir lafızlar ziyâde edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin kendisinin eklediği garîb ibarelerle Herevî'nin kitabından aldıklarını mukayese eden İbnü'l-Esir'e göre ziyade edilenler oldukça azdır.²⁶

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı ve eserini yazdığı hicrî 6. asır, garîbu'l-hadis yazıcılığı açısından oldukça verimli bir dönemdir. Abdülgâfir el-Fârisî'nin (ö. 529/1134-35) *Mecma'u'l-garâib ve menba'u'r-regâib*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fî garîbi'l-hadis*'i, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*'ı, İbn Kurkûl'un (ö. 569/1174) *Metâli'u'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*'ı bu yüzyılda telif edilmiştir.²⁷ İbnü'l-Cevzî de kendi asrındaki eğilime uyarak garîbu'l-hadis telifine başlamış, kaynak olarak ise ün kazanmış bir eser olan Herevî'nin *Kitâbu'l-Garibeyn* adlı kitabını tercih etmiştir. O da tıpkı Herevî gibi alfabetik bir yöntemi benimsemiş, kelimelerin ilk üç harfini esas alarak eserini hazırlamıştır.

3. Hanbelî Fukahâ'nın Şerh Literatürüne Katkısı: İbn Kudâme (ö. 620/1223) ve *Kun'atü'l-erîb (el-Muhtasar fî Garîbi'l-hadis)*

Bilindiği üzere Kudâme ailesi Dimaşk'ta Hanbeliliğin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. Sâlihîyye bölgesindeki faaliyetleri ve Ömeriyye medresesi vesilesiyle Hanbelî ulemânın Dimaşk'ın ilmi ve kültürel hayatına çok önemli katkıları olmuştur.²⁸ İbn Kudâme de bu ailenin önemli bir figürüdür. Gerek Dimaşk'ta yürüttüğü tedris faaliyetleri gerekse telif ettiği eserler ile Hanbelî ilim geleneğine ve literatürüne etki etmiştir.²⁹ Daha çok fakih ve usûlcü yönleri öne çıkmakla birlikte farklı alanlardaki kitapları ile dikkat çekmektedir. Hadis ilmine

25 M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/377.

26 İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Saâdât el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 1/10.

27 Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", 377.

28 Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 109.

29 Koca, *Selefi Söylem*, 84.

ait çalışmaları ihtisâr türündedir. Bunlardan biri *Kun'atü'l-erib*³⁰ diğeri *Muhtasarü 'İleli'l-hadis*'tir. *Kun'atü'l-erib*'te Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garibu'l-hadis*'inin, diğer eserinde ise Ebûbekir el-Hallâl'ın ilâle türü kitabının ihtisârını yapmıştır.³¹

Garibu'l-hadis muhtasarını şerh literatürü içerisine dahil etmemizin nedeni aslında ihtisâr telifi ile yeni bir eserin inşa edilme çabasıdır. Daha doğru ifadeyle ihtisârı yapılan çalışma ile vücut bulan kitabın tekrar ve kuvvetli bir şekilde dolaşıma girmesi ihtimalidir. İbn Kudâme hazırladığı “muhtasar” metin ile önceki müellifin eserini tekrar gündeme getirirken, bu kitabın *garibu'l-hadis* literatüründe yeniden ismini duyurmayı ve okuyucu kitlesinin ilgisini çekmeyi hedeflemiştir. Hatta ihtisâr sürecinde yapacağı ziyade ve eksiltmelerle birlikte eseri geliştirmeye niyetlenmiş olabilir.³²

4. İkonik Bir Hanbelî Âlimin Şerh Yazıcılığı Tecrübesi: İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Tek Hadis Şerhleri

İbn Teymiyye, Memlûkler dönemi Hanbelî geleneğinin en önemli ismidir. Onun biyografisi ile Bahrî Memlûkler'in siyasi ve kültürel tarihi arasında sıkı bir ilişki vardır. Şöyle ki İbn Teymiyye'nin hayatı üzerinden erken dönem Memlûkler tarihinin izleri sürülebilir. Ömrünün çoğunu Dımaşk ve Kâhire gibi şehirlerde geçiren İbn Teymiyye, tevessül ve kabir azabı gibi konulara ilişkin itikâdî bazı görüşleri nedeniyle hapse kadar varan cezalar almış buna rağmen Dımaşk'ta Hanbelîler ve Eşarîler arasında gelişen kelâmî tartışmalara dâhil olmaktan geri durmamıştır. Ancak bu tavrı onun fetvâdan men edilmesine ve yine hapsedilmesine neden olmuştur.³³ Bütün olumsuzluklara rağmen mezhep doktrinine ve literatürüne hâkim olan İbn Teymiyye, hilâf, kelâm fırkaları, felsefe ve tasavvuf alanlarının problemlerini de iyi etüt etmiş³⁴ ve Hanbelî tarihinin ikonik bir figürü olmayı başarmıştır.

Birçok görüşü ve telif ettiği eserler ile Hanbelî mezhebinin kaynak ismine dönüşen İbn Teymiyye'nin hadis şerhçiliğine en önemli katkısı ise “tek hadis

30 İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Sibt, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân* (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434), 22/266.

31 Ferhat Koca, “İbn Kudâme, Muvaffakuddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/141.

32 Eser, Ali Hüseyin el-Bevvâb tahkiki ile *Kun'atü'l-erib fî tefsiri'l-garib min hadisi Resûlillâhi sallâllâhü 'aleyhi ve sellem ve's-sahâbeti ve't-tâbi'in* ismiyle neşredilmiştir. Ancak çabalarımıza rağmen kitabın bir nüshasına ulaşamadık. Bu nedenle sebep-i telif ve içerik ile ilgili değerlendirme yapmamız mümkün olmamıştır.

33 Koca, *Selefi Söylem*, 91-92.

34 Koca, *Selefi Söylem*, 93.

şerhçiliği" ile olmuştur. Hicrî 3. asırla birlikte telif edilmeye başlanan tek hadis şerhleri ile günümüze değin önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Yapılan istatistikî bir çalışmaya göre 433 kadar tek hadis şerhi kaleme alınmıştır.³⁵ Bu literatüre en önemli katkı iki Hanbelî âlimden gelmiştir. On sekiz şerh ile İbn Teymiyye; yirmi şerh ile İbn Receb el-Hanbelî tek hadis şerhçiliğinde öne çıkmışlardır. Hicrî 8. asırda telif edilen toplam altmış üç tek hadis şerhinin otuz sekizi bu iki isme aittir.³⁶ Bütün bir tek hadis şerh literatüründeki veriler dikkate alındığında İbn Receb el-Hanbelî ilk sırada yer alırken ikinci sırada Takıyyüddin İbn Teymiyye yer almaktadır.³⁷

İbn Teymiyye tek hadis şerhlerini genel olarak kendisine yöneltilen sorular üzerine veya belirli bir hadisin açıklanması talebi doğrultusunda yazmıştır. Fıkıhî veya itikâdî bazı konuları açıklığa kavuşturma ve yanlış anlamaların önüne geçme amacı da bazı teliflerinin arka planında yer almaktadır.³⁸

Hanbelî fakihî ve muhaddisi İbn Abdülhâdî (ö. 744/1343) hocası İbn Teymiyye'nin biyografisini aktardığı *el-'Ukûdü'd-dürriyye* adlı eserinde şerh yazılan hadislerin listesini vermektedir. Hadislerin baş tarafından bir bölüme atıfla verilen listede birçok rivâyet bulunmaktadır:

"Ey kullarım ben zulmü kendime haram kıldım..." hadisi;

"Niyet" hadisi;

"İslâm'ın garîb başlaması" hadisi;

"Müslümanın kâfire vâris olamayacağı" hadisi;

"Allah Rasûlü'nün Hz. Ebûbekir'e öğrettiği duanın (Allâhümme zalemtü nefsi...) nakledildiği hadisi;

"Cibrîl" hadisi;

"Zina edenin mümin olarak bu fiili işlemediğine ilişkin" hadisi;

"Nüzûl-i İsa" hadisi;

"Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesi" hadisi;

"Kim benim veli bir kuluma düşmalık ederse bana harp ilan etmiş olur..." hadisi;

35 Rıdvan Talha Yücedağ, "Hadis Şerhleri Literatürüne Mütevazı Bir Katkı: Tek Hadis Şerhlerine Bir Giriş Denemesi", *Talim* 3/1 (Aralık 2019), 58.

36 Yücedağ, "Hadis Şerhleri Literatürüne Mütevazı Bir Katkı", 57.

37 Yücedağ, "Hadis Şerhleri Literatürüne Mütevazı Bir Katkı", 59.

38 Emrah Yalçın, *İbn Teymiyye'nin Hadis İlmindeki Yeri* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 90.

“Allâhümme salli alâ Muhammedin kemâ salleyte alâ âli İbrâhîm” hadisi;

“Hz. Adem ve Hz. Musa’nın tartışması” ile ilgili hadis;

“Muâz’a her namaz sonunda okuması için öğretilen duanın” yer aldığı hadis;

“Velâ ile ilgili Berîre” hadisi;

“Hadler dışında on celde vurulmayacağını” anlatıldığı hadis İbn Teymiyye tarafından şerh edilmiştir. İbn Abdülhâdî’ye göre bu hadisler dışında da İbn Teymiyye’nin yorumladığı başka birçok hadis bulunmaktadır.³⁹

İbn Teymiyye risâle tarzındaki bu eserlerinde birçok hadis şerhinde yer bulan yöntemlere başvurmuştur. Örneğin nüzûl-i İsâ hadisinin açıklanmasında âyet ve hadisle istişhâd; sahâbe, tâbiûn ve ulemâ görüşlerine başvurma; iş’ârî yorumlardan yararlanma; mantık ilkeleriyle izâh; bilimsel ve dilsel analizler yapma; sıhhat kritiklerinde bulunma gibi metotları kullanmıştır.⁴⁰

Konu tercihlerinden yola çıkarak İbn Teymiyye’nin daha çok tartışmalı itikâdî meseleleri içeren rivâyetlere yöneldiği söylenebilir. Dolayısıyla tek hadis şerhleri, dönemde ortaya çıkan polemikler karşısında İbn Teymiyye’nin cevap üretme çabası olarak değerlendirilebilir. Buna istinaden Hanbeli düşünce sisteminin hicrî 8. asırdaki yapısı ve karakteri bu şerhler üzerinden okunabilir.

İbn Teymiyye’nin tek hadis şerhçiliğindeki yöntemi ve konu tercihlerini daha iyi anlamak için onun Hanbeli gelenekteki yeri ve etkisi analiz edilmelidir. İbn Teymiyye’nin görüşleri, mezhebin Selef düşüncesine bağlılığı ve bidatlara karşı tavrı çerçevesinde şekillenmiştir.⁴¹ Mezhep, onunla bir kimlik kazanmıştır. İbn Teymiyye öncesi Selefî düşüncede bir sistematikten bahsetmek zordur. Hanbelî âlimler Selefî ideolojiyi temellendirecek bir nazariye kuramamışlar, gelen eleştirilere reddiye türü tepkisel eserler telif etmekle yetinmişlerdir. İbn Teymiyye ise Moğol ve Haçlı seferlerinin baskısı altında Kur’ân ve Sünnet’i merkeze alan “dinî akılcı” bir üslûbu benimseyerek mezhebin düşünce sistematigiinde kurucu ve aktif bir rol oynamıştır.⁴² Moğol istilası karşısındaki

39 İbn Abdülhâdî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-‘Ukudü’l-dürriyye fî menâkıbı Şeyhülislâm Ahmed İbn Teymiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), 77-79.

40 Müjdat Alan, *İbn Teymiyye’nin “Şerhu Hadisi’n-Nüzûl” Adlı Eseri Bağlamında Hadis Yorumculuğu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 77-123.

41 Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/530.

42 Ferhat Koca, “İslâm Düşünce Tarihinde Selefîlik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği”, *İlahiyat Akademi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* I/1-2 (2015), 19.

duruşu yanında İbn Teymiyye, uç görüşlerin propagandasını yapan bazı sûfilerle de mücadele etmiştir. Vahdet-i vücûd düşüncesini eleştirmiştir.⁴³ Kahire’de tevessül hakkındaki fikirleri nedeniyle hapsedilmiştir. Aynı şekilde kabirlerin ve mukaddes mekanların ziyaretine dair yazdığı risaleler sebebiyle öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye ile birlikte hapsine karar verilmiş ve fetvâ makamından men edilmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla İbn Teymiyye, daha problematik ve tartışmalı konulara yönelmiş, bazı rivâyetlere açıklama getirerek en azından belirli konularda Selefi/ Hanbelî düşüncenin bakış açısını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu tercih, onu bütün bir hadis kitabını şerh etmektense konu bazlı bir yorum faaliyetine itmiştir.

5. Hanbelî Hadisçiliğinde Bütüncül ve Sistematik Hadis Şerhçiliği: İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Tehzîbu Süneni Ebî Dâvûd ve İzâhi ‘ilelihî ve müşkilâtihî

İbn Kayyim, İbn Teymiyye’nin öğrencilerinden ve Hanbelî geleneğin en önemli temsilcilerindendir. Hocasının görüşlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve onun eserlerini telhîs, tehzîb ve şerh ederek fikirlerinin yayılmasını sağlamıştır.⁴⁵ Dimaşk kalesinde beraber hapsedildiği İbn Teymiyye’nin görüşlerini telif ettiği eserler ile anlatmaya çalışmıştır.⁴⁶ İbn Teymiyye’ye kıyasla daha yumuşak bir dil ve üslûp kullanan İbn Kayyim de hocası gibi Kur’ân ve Sünnet’e dönüş tezini benimsemiştir.⁴⁷

İbn Kayyim’in hadis şerh yazıcılığına katkısı *Sünen-i Ebû Dâvûd* üzerinden olmuştur. Münzirî’nin (ö. 656/1258) *Sünen* üzerine yazdığı muhtasarı esas alarak *Tehzîb*’ini kaleme almıştır. Eserin mukaddimesinde öncelikle Ebû Dâvûd’un (ö. 275/889) *Sünen*’ine değinen İbn Kayyim, eserden övgüyle bahsetmiş, eserin ahkâm hadislerini toplayan, bunları ideal bir şekilde tertip ve tanzîm eden bir çalışma olduğuna vurgu yapmıştır. Ebû Dâvûd’un telifte ideal bir seçici yöntemi benimsediğini, mecrûh ve zayıf râvilerden hadis almadığını da ileri sürmüştür. Daha sonra Münzirî’nin kitabını övmüş, onun ihtisâr ve tehzîb faaliyetindeki başarısını dile getirmiştir. Ayrıca hadis tahrîci, illetlerin açıklanması gibi konulardaki katkısını öne çıkarmış, hatta sonrakilere yapılacak nitelikli bir iş bırakmadığını söylemiştir. Böylece neden onun eserini temel bir kaynak olarak

43 Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/392.

44 Zekerîya Güler, “Selefilik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik (İlmi Toplantı)*, (2014), 52.

45 Güler, “Selefilik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi”, 54.

46 Koca, *Selefi Söylem*, 96.

47 Güler, “Selefilik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi”, 54.

seçtiğini muhataplarına anlatmaya çalışmıştır.⁴⁸

İbn Kayyim bu girişten sonra kendi kitabında ne yaptığını/yapacağını ifade etmeye geçmiştir. Buna göre o, Münziri'nin temel yöntemine uygun olarak tehzib çalışmasını sürdürecektir. Onun görüş belirtmediği ya da açıklayamadığı illetlere ilişkin kanâatlerini beyan edecektir. Ayrıca Münziri'nin tashih etmediği bazı hadislerin sahîhlik durumlarına da değinecektir. Bunun yanı sıra Münziri tarafından açıklanmayan müşkil hadisler ve bâbta işaret edilmeyen bazı "sâlih" hadislere de işaret edecektir. Nihayetinde İbn Kayyim, gereken yerlerde, müctehid gözüyle bakan birinin başka bir kitapta bulamayacağı türden açıklamalara da yer vereceği iddiasıyla yöntem ve içeriğe dair bilgilendirmeyi tamamlamıştır.⁴⁹

Eser bir bütün olarak incelendiğinde İbn Kayyim'in *Tehzib*'te standart bir şerh yöntemi benimsemediği söylenebilir. O, daha çok râvi tenkidi, senedin yapısı/sıhhati ve farklı târiklere dair bilgiler paylaşmaktadır.⁵⁰ İlet açıklamaları da şerhte önemli bir yer işgal etmektedir. İbn Kayyim'in ilel türü açıklamalardaki önemli kaynaklarından biri İbnü'l-Kattân'ın (ö. 628/1231) *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm* adlı eseridir.⁵¹ İbn Kayyim bazen sened ve râvilere değinmeden sadece muhtevaya ve hadisten çıkarılacak hükme ilişkin yorumlarını dile getirmiştir.⁵² Hadislerin hemen altında "kâle İbnü'l-Kayyim" (قال ابن القيم) formatı ile görüşlerini nakleden İbn Kayyim, eserde farklı kaynaklardan yararlanmıştır. Bu arada mukaddimede vadettiği yönteme sadık kalmış, yeri geldiğinde Münziri'nin görüş belirtmediği yerlerde kanaatini ortaya koymuş, bazen de onun fikrini eleştirmiştir. Hatta kimi zaman Münziri'nin hadis hakkında bir açıklama yapmamasını "vehim" olarak nitelendirmiştir.⁵³

6. Hanbelî Şerh Literatüründe Zirve İsim: İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) ve Hadis Şerhleri

İbn Receb el-Hanbelî döneminin temâyüz eden isimlerinden biridir. İbn Kayyim, Zehebî, İbnü'n-Nakîb (ö. 769/1368), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Irâkî (ö. 806/1404) gibi hocalardan ders almıştır.⁵⁴ Küçük yaşlarda babasıyla birlikte

48 İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd ve İzâhi 'ilelihî ve müşkilâtihî* (Riyad: Dâru Atââti'l-İlm, 1440), 1/6.

49 İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/6.

50 Örnek için bk. İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/254-257.

51 Örnek için bk. İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/280.

52 Örnek için bk. İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/273.

53 Örnek için bk. İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/392. Diğer örnekler için bk. İbn Kayyim, *Tehzibu Süneni Ebi Dâvûd*, 1/395, 409, 459, 2/18, 3/44.

54 Koca, *Selefi Söylem*, 96.

Bağdat'tan Dimaşk'a gelmiştir. Burada da hadis ile iştigâlini devam ettirmiş, hem bu şehirde hem de rihle yaptığı yerlerde hadis semâını sürdürmüştür. Daha çok hadis ilimleri, ilêl, meâni'l-hadis konularına yoğunlaşmıştır.⁵⁵

İbn Receb, Hanbelî mezhebinin İbn Teymiyye ile başlayan gelişim sürecinin önemli bir halkasıdır. Zira mezhep, İbn Teymiyye'den İbn Receb'e kadar olan dönemde önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu periyotta Memlûkler devrinin hâkim mezhebinin müntesipleri Şâfiîler ve Eş'arî kelâmcıları ile polemikler yaşanmıştır. En önemli muhalifler ise Sübkî ailesinin ulemâ sınıfındaki temsilcileri olmuştur.⁵⁶ Bu dönemdeki tartışmalar genelde telife yansımış, muhaliflere yönelik cevaplar daha çok İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi isimler tarafından üretilmiştir. İbn Receb de bu süreçte telif ettiği eserler ile Hanbelî geleneğin öne çıkan isimlerinden biri olurken hadis şerh literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur.

6.1. Şerhu Câmi'i't-Tirmizî (Şerhu 'İleli't-Tirmizî)

İbn Receb'e nispet edilen *Sünen-i Tirmizî* şerhinin⁵⁷ yirmi mücellêd olduğu söylenmektedir. İbnü'l-Mibred'in (ö. 909/1503) verdiği bilgiye göre İbn Receb'in bu şerhinin büyük bölümü "fîtne"de yani Moğol istilâsında yok edilmiştir.⁵⁸ Günümüze sadece *Câmi'*in elli birinci kitabı olan *el-İleli's-sagîr*'in şerhi ulaşmış ve çalışma *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* adıyla yayımlanmıştır. Ayrıca "Kitâbu'l-Libâs"tan on varaklık bir bölüm de şerhin bugüne ulaşan bir kısmıdır.⁵⁹ Diğer şerhi *Fethu'l-bârî*'de bu esere yaptığı atıflar, kitabın İbn Receb'e aidiyetini güçlendirmektedir. Zira o, *Feth*'de "Bu konuda başka hadisler de vardır. *Kitâbü Şerhi't-Tirmizî*'de onları ayrıntılı bir şekilde açıkladım.", "Bu konuda *Şerhu't-Tirmizî*'de çok ayrıntılı bilgi verdim." şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁶⁰

İbn Receb'in "İlel" bölümüne özel ilgi gösterdiğini söylemek mümkündür.

55 İbnü'l-Mibred, Yusuf b. Hasan İbnülhâdî, *el-Cevherü'l-mündid fî tabakâti müteehhiri ashâbi Ahmed*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1421), 47-48.

56 Koca, *Selefi Söylem*, 100.

57 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/579. Ayrıca bk. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/559.

58 İbnü'l-Mibred, *el-Cevherü'l-mündid*, 49.

59 Cengiz Kallek, "İbn Receb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/245.

60 Abdullah Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 175.

Zira İbn Hicci (ö. 816/1413) onun hadis ilmindeki yetkinliğine vurgu yapmış ve döneminde illel konusunu en iyi bilen kişi olduğunu ileri sürmüştür.⁶¹ Bu alandaki yeterliliğini kitapta ortaya koyan İbn Receb, eserde illel'ül-hadis ilmine dair küllî kâidelere yer vermiştir. Önceki münekkitlerin tenkit anlayışlarını başarılı bir şekilde aktarmış, illel ilminin nazari ve tatbiki yönlerini dengeli bir şekilde işlemiştir.⁶² Diğer yandan eser, daha çok hadis usûlünün temel konularını ve bunlara dair açıklamaları içermesi ile klasik şerhlerden farklı bir içerik taşımaktadır.⁶³

Şerh literatürü açısından asıl merak uyandıran ise Câmî şerhinin diğer bölümleridir. İllel bölümünün şerhi bize bu noktada fazla ipucu vermemektedir. Zira eser usûl konuları etrafında kaleme alınmıştır. Belki “Kitâbu'l-Libâs”a ait yazma halindeki bölümlerin elde edilmesiyle İbn Receb'in Tirmizî şerhi hakkında az da olsa fikir edinilebilir. Böylece günümüze ulaşmayan bir şerhin yöntemi ve içeriğine ilişkin kısmî de olsa bazı sonuçlara ulaşılabilir.

6.2. Fethu'l-bârî

İbn Receb de yaşadığı dönemdeki temayüle uyarak *Sahih-i Buhârî* üzerine bir şerh yazmaya başlamıştır. Zira hicri 8.asır ve sonrasında şerh yazıcılığının temel kaynağı *Sahih* olmuş ve literatür bu kitap etrafında şekillenmiştir. Ancak eser, müellifin vefatı nedeniyle tamamlanamamıştır.⁶⁴ İbnü'l-Mibred, İbn Receb'e değindiği bölümde onun *Sahih-i Buhârî*'nin “Kitâbü'l-cenâiz” bölümüne kadar ulaştığı büyük bir şerh kaleme aldığını belirtmiştir.⁶⁵ Süyûtî (ö. 911/1505) ise *Tabakâtü'l-huffâz*'da İbn Receb'in biyografisinde şerhten bahsederken شرح قطعة من البخاري “Buhârî'nin (*Sahih*'in) bir kısmını şerh etti.” ifadelerini kullanmıştır.⁶⁶ Eser günümüze ulaşan nüshaları üzerinden tahkik edilerek neşredilmiştir. *Fethu'l-bârî*'de “Kitâbu'l-İman”daki “Bâbu kavli'n-Nebi büniye'l-İslâmü 'alâ hamsin” bölümünden başlanarak “Kitâbü's-Sehv”in “Babu'l-işâreti fi's-salât” kısmına kadar şerh faaliyeti yürütülmüştür.⁶⁷ Ancak şerh edilen hadis sayısı

61 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/580.

62 Mustafa Macit Karagözoğlu, “İllel'ül-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/86.

63 Taner Karasu, “Tirmizî'nin İllel's-sagîr Adlı Eserinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat* 9/2 (30 Kasım 2017), 977.

64 ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 3/295.

65 İbnü'l-Mibred, *el-Cevherü'l-mündid*, 49.

66 Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddin, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 540.

67 İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhi Sahih-i Buhârî* (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417).

dikkate alındığında eserde eksik olan bölümlerin olduğu sonucu da ortaya çıkmaktadır. Ayrıca “Kitâbu'l-Îmân” öncesindeki bölümlerin ve Kitâbu's-salât'a ait bazı bâbların eksikliği de dikkat çekmektedir.⁶⁸

İbnü'l-Îmâd (ö. 1089/1679), şerhte İbn Receb'in mütekaddim ulemânın görüşlerini fazlaca aktardığına dikkat çekmektedir.⁶⁹ Eser büyük oranda klasik bir hadis şerhinin içeriğini yansıtmaktadır. *Fethu'l-bârî*'de hadisler sened ve metin açısından değerlendirilmiş, standart bir şerh faaliyeti yürütülmüştür.⁷⁰ Kendisinden önceki şerh birikiminden olabildiğince yararlanan İbn Receb'in ana kaynakları ise İbn Abdülber (ö. 463/1071) ve Hattâbî'dir. Bunun yanında farklı alanlara ait 250 civarında kaynaktan yararlanarak şerhini kaleme almıştır.⁷¹ Diğer Buhârî şârihleri gibi muallak hadisler, bâb başlığı ile hadis uyumu gibi konulara yeterince eğilmiş, sened tenkidi çerçevesinde bazen Buhârî'ye tenkitler de yöneltmiştir. Musannif tarafından bâb başlığına yansıtılan fikhî çıkarımlara da eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca rivâyetler arasında ortaya çıkan tenâkuzlarda muhtelifu'l-hadis ilminin çözüm yöntemlerini başarıyla uygulamıştır.⁷²

İbn Receb *Feth*'te genel olarak Hanbelî mezhebi uygulamalarını esas almakla birlikte mezhep taassubuna varan bir tavır sergilememiştir. O, bazen delillerini daha kuvvetli gördüğü görüşleri benimsemiştir.⁷³ Ancak bu tercihi dahi İbn Receb'i sonraki şerhler için önemli bir başvuru kaynağı haline getirememiştir. Örneğin Memlûk ilim geleneğinden İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), aynı isimle telif ettiği şerhte, “Buhârî'nin evâili (baş tarafı) için yazdığı şerhte İbn Receb şöyle demiştir.” ifadesini kullanarak şerhe göz attığını göstermekte⁷⁴ fakat birkaç yer dışında İbn Receb'e atıfta bulunmamaktadır.

68 Bu tespitler için ayrıca bk. Bahadır Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)* (Konya: Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 89.

69 İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/579.

70 Müellifin takip ettiği şerh metodu için bk. Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği*, 95-98; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri*, 176.

71 Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği*, 97.

72 Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği*, 238-239.

73 Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri*, 176.

74 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 11/340.

6.3. Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem

İbn Receb'in bir diğer şerhi Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Erbain*'i üzerinedir. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* adlı eserinin mukaddimesinde önce cevâmiu'l-kelim ile ilgili rivâyetlerin tahrîcini yapan İbn Receb, daha sonra eserin ortaya çıkış sürecine dair bilgiler paylaşmıştır. Bu çerçevede İbnu's-Salâh'ın (ö. 643/1245) imlâ ettiği ve medâru'd-dîn kabul edilebilecek yirmi altı hadisten oluşturduğu *el-Ehâdisü'l-küllîyye elletî 'aleyhâ medâru'd-dîn* ismini verdiği esere ve Nevevî'nin yaptığı ziyade ile kitaptaki hadis sayısının kırk ikiye çıkmasına değinmiştir. Böylece Nevevî'nin *Erbain*'inin vücut bulduğuna ve ilim geleneğinde hıfzedilen bir kitap haline dönüştüğüne vurgu yapmıştır. Şerhi telif sebebine dair ise kendisine yöneltilen "ta'lik" talebini ileri sürmüştür. "Din ve ilim taliplerinin" istedikleri şerhi yazma niyetiyle hadislerin manalarını (anlaşımalarını) kolaylaştıran bir şerh yazma konusunda Allah'tan istihârede bulunduğunu belirtmiştir. İbn Receb, telifin çıkış noktası olarak *Erbain*'in muhtevasına yönelik "eksiklik" iddialarını da gündeme getirmiştir. Eserde bulunması gerektiği iddia edilen hadislerden hareketle kendisinin ekledikleri ile birlikte hadis sayısının elliye çıktığını ve *Câmi'u'l-'ulûm*'u yazmaya başladığını dile getirmiştir.⁷⁵ Yöntemine dair ise şu açıklamayı yapmıştır:

Şunu bilmelisin ki benim amacım yalnızca bu külli hadislerde yer alan Nebvî ifadelerin açıklanmasıdır. Bu sebeple ben, Nevevî'nin sahabî râvilerin biyografilerine dair aktardıklarına ve (başka) kaynak gösterdiği kitaplardaki bilgilerle yetineceğim. Ben buna delâlet eden açıklamalar yapacağım. Daha önce de belirttiğim üzere, benim tek amacım Nebî'nin (s.a) cevâmiu'l-kelim türü ifadelerinin anlamlarını açıklamak ve bu ifadelerde yer alan edebî, hikemî, ilmi, şer'î hükümler ile dinî esasları ortaya koymaktır. (Bu doğrultuda) Hadisin açıklamasına başlamadan önce, onun senedine kısaca işaret ederim; böylece hadisin sıhhati, kuvveti veya zayıflığı hakkında bilgi verilmiş olur. Eğer aynı konuda Nevevî'nin tahrîc ettiğinden başka bir hadis bulunuyorsa, onu da zikrederim. Eğer bu konuda yalnızca bahsedilen hadis mevcutsa veya başka sahîh hadisler yoksa bunu da belirtirim.⁷⁶

Müellif İbn Receb şerhte, önce hadislerin farklı tariklerine değinerek tahrîc ve tenkidini yapmıştır. Ayrıca hadisin anlamını destekleyen başka rivâyetlere de yer vermiştir. Ardından hadisin yorumuna geçmiştir.⁷⁷ Hadislerin açıklanmasında eser adını da belirterek 100 kişiden yararlanmıştır. Kitap (kaynak) adını

75 İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, thk. Muhammed Ebu'n-Nûr (Kahire: Dârü's-Selâm, 1424), 3/1/47-52.

76 İbn Receb, *Câmi'u'l-'ulûm*, 3/1/53-58.

77 Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri*, 180.

belirtmeden atıfta bulunduğu isim sayısı ise yaklaşık 200'dür. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890), İbn Ebû'd-Dünya (ö. 281/894), İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi isimlerin çalışmaları şerhin kaynakları arasındadır. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd* ve *el-Müsned*'i, Buhârî'nin *Sahîh*'i, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i gibi metin esaslı eserlerin yanı sıra Buhârî'nin *Târîh*'i, İbn Hibbân'ın *es-Sikât* ve *ed-Duafâ* gibi ricâl çalışmaları da referanslar içerisinde yer almaktadır. Bazı atıflarda ise Şa'bi (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), İbn Kuteybe, İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Abdülber ve İbnü'l-Cevzî gibi âlimlerin sadece isimleri zikredilerek görüşlerine başvurulmuştur.⁷⁸

Yararlandığı eserlerin tür ve içerikleri İbn Receb'in kaynak kullanımında hem metin hem de ricâl eserlerini dikkate aldığını göstermektedir. Kaynak seçimiyle paralel olarak İbn Receb, şerhte sened (ricâl) ve metin (muhteva) merkezli kritikler ve değerlendirmeler yapmıştır. Şerhin içeriği de bu düşüncüyü desteklemektedir. Eserde cerh ve tadil değerlendirmeleri, hadis tahrîci, sıhhat tetkiki, fikhî ve itikadî açıklamalar, garîb lafızların izâhı, müşkil ifadelerin tefsiri, sebep-i vürûdun zikredilmesi gibi faaliyetlerin örnekleri bulunmaktadır.⁷⁹ Bu yönüyle *Câmi'u'l-ulûm* büyük oranda klasik bir hadis şerhinin içeriğini yansıtmaktadır. Bilindiği üzere klasik şerhlerin yazımında da şârih (müellif) çoğunlukla bu sayılan özellikler çerçevesinde şerh metnini inşa etmektedir.

6.4. Tek Hadis Şerhleri

İbn Receb, İbn Teymiyye gibi tek hadis şerhçiliğinde öne çıkmıştır. Kaleme aldığı birçok risâlede seçtiği ettiği hadisleri açıklamış, şerh literatürüne katkı sunmuştur. Çoğu *Mecmû'u resâili'l-hâfız İbn Receb el-Hanbelî* adlı eserde⁸⁰ bir araya toplanan hadis şerhlerinde konu çeşitliliği dikkat çekmektedir.

İbn Receb, *Verasetü'l-enbiyâ şerhu hadisi Ebi'd-Derdâ* adlı risâlede⁸¹ "Kim ilim talep edeceği bir yola girerse, Allah Teâlâ ona cennetin yolunu kolaylaştırır."

78 Ahmet Eşer - Muhammet Suiçmez, "İbn Receb el-Hanbelî'nin Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Şerh Metodu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (Aralık 2022), 731-733.

79 İbn Receb'in şerh yöntemi ve içerik bilgisi için bk. Eşer - Suiçmez, "İbn Receb el-Hanbelî'nin Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Şerh Metodu", 733-754.

80 İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman el-Hanbelî, *Mecmû'u resâili'l-hâfız İbn Receb el-Hanbelî*, thk. Ebû Musab Talat b. Fuad el-Hulvânî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, ts.).

81 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/7.

hadisini;

Şerhu hadîsi mâ zi'bâni câi'âni adlı risâlede⁸² “Bir koyun sürüsü içerisine bırakılmış iki aç kurdun verdiği zarar, mala ve mevkiye hırslı olan kişinin dinine verdiği zarardan daha büyük değildir.” hadisini;

Şerhu hadîsi Lebbeyk Allâhümme Lebbeyk adlı risâlede⁸³ “Sabaha girdiğinde şöyle de “Buyur Allahım buyur. Hayır senin elindedir, senden gelir ve yine sana döner.” hadisini;

Şerhu hadîsi Ammâr b. Yâsir adlı risâlede⁸⁴ “Allah'ım! İlminle gaybı bilirsin, kudretinle bütün mahlûkatına güç yetirirsin. Yaşamak benim hakkımda hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölmek hakkımda hayırlı olduğunda beni öldür...” hadisini;

Şerhu hadîsi meselü'l-İslâm adlı risâlede⁸⁵ “Allah Teâlâ dosdoğru yolunu örnek olarak verdi. Yolun iki tarafında açık kapıları olan iki sûr, kapılar üzerinde örtüler vardır. Yolun başında ve üzerinde bir davetçi şöyle çağırır: ‘Allah selâm yurduna çağırır ve dilediğini dosdoğru yola iletir...” hadisini;

Gayetü'n-nef' fî şerhi hadîsi temsîli'l-mü'mini bi hâmeti'z-zer adlı risâlede⁸⁶ “Müminin misali, taze ekin gibidir. Rüzgâr onu bir eğer bir kaldırır. Münâfığın misâli ise sert ve düz sedir ağacı gibidir ki tek seferde kökünden sökölünceye kadar dimdik ayakta kalır.” hadisini;

el-Hikemü'l-cedîra bi'l-izâ'ati adlı risâlede⁸⁷ “Kıyâmete yakın bir zamanda kılıçla gönderildim. Tâ ki yalnızca ortağı olmayan Allah'a ibadet edilsin.” hadisini;

Keşfü'l-kürbe fî vasfî hâli'l-gurbe adlı risâlede⁸⁸ “İslâm, garip olarak başladı yakında başladığı gibi garip olacaktır. Ne mutlu o gariplere.” hadisini;

Cüz'ün mine'l-kelâm 'alâ hadîsi Şeddâd b. Evs izâ kenneze'n-nâs adlı risâlede⁸⁹ “İnsanlar altın ve gümüş biriktirdiğinde sizler şu kelimeleri biriktirin: “Allah'ım! Senden, dinde sebât göstermeyi, doğruluk üzerine kararlı olmayı, nimetine şükretmeyi, sana güzel ibâdet etmeyi isterim...” hadisini;

el-Beşâretü'l-uzmâ li'l-mü'mini bi enne hazzahû mine'n-nâri ve'l-hummâ

82 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/63.

83 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/99.

84 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/153.

85 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/191.

86 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/211.

87 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/227.

88 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/315.

89 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 1/335.

adlı risâlede⁹⁰ “Hummâ (ateşli hastalık) cehennemden bir körüktür. Ona tutulan kısım müminin cehennemden payıdır.” hadisini;

Tesliyetü nüfûsî'n-nisâ ve'r-ricâlî 'inde fakdi'l-etfâl adlı risâlede⁹¹ “Sizden kimin üç çocuğu kendisinden önce vefat ederse, o çocuk kendisi için cehenneme karşı bir engel olur. Bir kadın: ‘Ya iki çocuk?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.): ‘İki çocuk da olur’ buyurdu.” hadisini;

Cüz'ün fîhi'l-kelâm 'alâ hadîsi yetbeu'l-meyyite selâsün adlı risâlede⁹² “Ölüyü üç şey (kabrine kadar) takip eder, bunlardan ikisi geri döner biri ölüyle beraber kalır. Ölüyü ailesi, malı ve ameli takip eder, ailesi ve malı geri döner, ameli onunla beraber kalır.” hadisini;

Şerhu hadîsi inne egbeta evliyâi adlı risâlede⁹³ “Benim katımda dostlarımın gıpta edilmeye en layık olanı yükü hafif, namazdan pay sahibi, Rabbi'ne güzel ibâdet etmiş, gizli yerlerde ona itaât etmiş, insanlar içinde gizli kalıp parmakla gösterilmeyen bir mümindir.” hadisini açıklamıştır.

İbn Receb'in ayrıca *ed-Dürerü'l-melihatü'l-müntekât min şerhi hadîsi ed-Dînü'n-nâsiha* adlı “Din nasihattir.” hadisini açıkladığı bir başka risâlesi bulunmaktadır.⁹⁴ *İhtiyâru'l-evlâ fî şerhi hadîsi ihtisâmi'l-melei'l-a'lâ* adlı risâlede ise meleklerin, günahlara kefarete olacak ve dereceleri yükseltecek amellere dair yaptıkları tartışma ile ilgili hadîsi açıklamıştır.⁹⁵ Ayrıca “Sizden birinizi ameli kurtaramaz.” hadisini yorumladığı *el-Mehaccetü fî seyri'd-dülce* adlı bir risâlesi⁹⁶ ile Hz. Peygamber'in İbn Abbas'a yönelik tavsiyesini içeren rivâyetin açıklandığı *Nûrû'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li İbn Abbâs* isimli bir şerhi daha bulunmaktadır.⁹⁷

Göröldüğü kadarıyla tek hadis şerhçiliğinde İbn Receb daha çok itikâdî, ahlâkî ve âdâba dair rivâyetleri tercih etmiştir. Onun konu seçiminde İbn Teymiyye ile önemli ölçüde benzerlik gözlemlenmektedir. İbn Receb, âbid ve zâhid kişiliği ile tanınan, etkili vaazlar veren biri olarak bilinmektedir. O, genel olarak eserlerinde itikâdî meseleleri Selef öğretisi çizgisinde ele almaktaydı. İbn Receb'e göre Zâhirîler, İslâm filozofları, kelâmcılar ve sûfiler bidatçı zümrelerdi.⁹⁸

90 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 2/369.

91 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 2/389.

92 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 2/421.

93 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 2/741.

94 Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri*, 182.

95 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 4/5.

96 İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, 4/6.

97 Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği*, 71.

98 Kallek, “İbn Receb”, 20/244.

Bu düşünce şekli onun hadis tercihlerine de yansımış, şerhçilikte itikâdî konuları merkeze almasına yol açmıştır. Tıpkı İbn Teymiyye gibi o da bidatlerle mücadele etmiş, telif ettiği tek hadis şerhlerinde bu çerçevedeki temaları öne çıkarmıştır.

Sonuç

Hadis şerh literatürü dönemsel ve bölgesel izler taşır. Belirli asırlarda telif edilen eserler üzerinden değerlendirmeler yapılabileceği gibi aynı bölgede veya ilim havzasında/geleneğinde kaleme alınan kitaplar çerçevesinde bu literatürün analizi yapılabilir. Bunun yanında müelliflerin/şârihlerin mezhebî kimlikleri de şerh edebiyatının değerlendirilmesindeki diğer bir etkidir. Şöyle ki ana/merkez fıkıh mezheplerinde oldukça meşhur isimler hadis şerhçiliğinde öne çıkmış ve bu telif türünün önemli bir parçası olmuşlardır. Böylece, mezhepler içinde “hadis şerh literatürü” ortaya çıkmıştır.

Tarihi gelişim dikkate alındığında şerh yazıcılığının Mâlikî ulemâ ile hızlı bir teşekkül süreci yaşadığı söylenebilir. Özellikle Hattâbî sonrası Endülüs ve Mağrib bölgesi muhaddis ve fakihlerinin *Muvatta* merkezli yürüttükleri şerh telifi sayesinde literatürün temelleri sağlam bir şekilde atılmıştır. Sonrasında Eyyûbî, Zengî ve Memlûk ilim geleneklerinde Şâfiî âlimler ile şerh literatürü önemli bir ivme kazanmış, şerh yazıcılığında olgunlaşma dönemi yaşanmış ve ideal içerikler üretilmiştir. Aynı dönemlerde Memlûk ilim havzasındaki Hanefî ulemânın şerh literatürüne katkısı da göz ardı edilmemelidir. Aynı mezhebin şerh yazıcılığına hizmeti Osmanlı’da ve Hint alt kıtası’nda da devam etmiştir. Sözü edilen mezheplerin âlimleri tarafından üretilen şerhlerin çoğu, sistematik ve bütüncül içeriklere sahiptir. Yani bu eserler, şerh yazıcılığının karakteristik özelliklerini taşımanın yanında genelde *Câmi* ve *Sünen* türündeki kaynak bir eser üzerine yazılmışlardır.

Bu noktada “Hanbelî ulemânın hadis şerh yazıcılığına yaklaşımı nasıl olmuş ve katkısı ne düzeyde gerçekleşmiştir?” sorusu cevap beklemektedir. Diğer mezheplerle mukayese edildiğinde Hanbelî âlimlerin ana kaynak tercihinde bizi farklı bir manzara karşılamaktadır. Mâlikî, Şâfiî ve Hanefîler’deki şerh yazıcılığında daha çok tercih edilen kaynak bir eserin baştan sona şerh edilmesi Hanbelî gelenekte fazla karşılık bulmamıştır. Bu üç mezhep ulemâsı şerh telifinde *Muvatta* ve *Kütüb-i Sitte*’ye yoğunlaşmış ve referans eserler ortaya koymuşlardır. İbn’l-Cevzî, İbn Kudâme, İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve İbn Receb’in başı çektiği Hanbelî âlimler ise parçacı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Dönemsel gelişmelerin ortaya çıkardığı polemikler ve tenkitlerin bir ürünü olarak değerlendirilebilecek olan “tek hadis şerhleri” Hanbelî ekolün şerh telifinin omurgasını oluşturmuştur. Risâle tarzında yazılan bu şerhler üzerinden Hanbelî düşünce sistematığının

yapısı ve gelişimi okunabilir.

Hanbelî gelenekteki şerh üretiminde diğer önemli alanlar ise garîbu'l-hadis ve müşkil lafızların açıklanması olmuştur. Hicrî sekizinci asırda İbn Kayyim'e kadar ana bir hadis kaynağı onlar tarafından şerh edilmemiştir. Kaldı ki İbn Kayyim de tam bir metni değil, *Sünen-i Ebû Dâvûd* muhtasarını şerh etmiştir. İlk bütüncül ve sistematik şerh müellifi pâyesi İbn Receb'e aittir. Hem *Sahîh-i Buhârî* hem de *Sünen-i Tirmizî*'ye odaklanan İbn Receb, şerh yazıcılığının olgunlaşma yıllarına denk gelen bir dönemde iki eser üzerine şerh yazmıştır. *Erbâin* üzerine kaleme aldığı şerh de bütüncül bir bakışın ürünüdür.

Bütün bir Hanbelî şerh literatürü dikkate alındığında diğer üç mezhebe göre zayıf ve yetersiz bir telif hareketliliği göze çarpmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında mezhep ulemâsının tercihleri ve yönelimlerinin etkili olduğu söylenebilir. Hanbelî âlimler ana/temel hadis kaynaklarını bir bütün halinde şerh etmeyi öncelememişlerdir. Bazı ana metinlerin muhtasarlarını şerhe yönelmişlerdir. Diğer taraftan ürettikleri bazı şerhlerin ise tamamı günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla Hanbelî hadis şerh yazıcılığının karakterini ve sistematikliğini tespit etmek diğer mezheplerle mukayese edildiğinde nispeten daha güçtür. Mezhebin önde gelen isimlerinin bütüncül ve sistematik şerhler kaleme almaktansa parçacı bir yaklaşım ile tema/konu bazlı şerh faaliyeti yürütmeleri bu sonucun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Belki de bu nedenle Hanbelîlerin yazdıkları şerhlerin kaynaklık değeri daha düşük seviyede kalmıştır. Şerh telifinin mezhepteki en önemli ismi İbn Receb dahi sonraki şerhlerde referans bir isim olamamıştır.

Sonuç olarak istenen veya beklenen etkiyi elde edememiş olsalar da -özellikle sonradan tanıştıkları Memlûk ilim havzasındaki şerh telif tecrübesinin de etkisiyle- Hanbelî âlimler kaleme aldıkları eserler ile hem kendi mezhep paradigmasını hadis şerhçiliği üzerinden yaşatmaya ve geliştirmeye çalışmışlar hem de şerh literatürüne önemli eserler kazandırmışlardır.

Kaynakça

- Alan**, Müjdat. *İbn Teymiyye'nin "Şerhu Hadisi'n-Nüzûl" Adlı Eseri Bağlamında Hadis Yorumculuğu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Engin**, Sezai. *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Eşer**, Ahmet - Suiçmez, Muhammet. "İbn Receb el-Hanbelî'nin Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Şerh Metodu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (Aralık 2022), 725-756. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1111625>.
- Güler**, Zekeriya. "Selefilik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi". *Tarihte ve Günümüzde Selefilik (İlmî Toplantı)*, 179-189.
- Hatiboğlu**, İbrahim. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- İbn Abdülhâdî**, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-'Ukudü'd-dürriyye fî menâkıbı Şeyhülislâm Ahmed İbn Teymiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Hacer**, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Kayyim**, Ebu Abdullah Şemsüddin Muhammed el-Cevziyye. *Tehzibu Süneni Ebî Dâvûd ve izâhi 'ilelihî ve müşkilâtihî*. 3 Cilt. Riyad: Dâru Atââtî'l-İlm, 1440.
- İbn Receb**, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425.
- İbn Receb**, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*. thk. Muhammed Ebu'n-Nûr. Kahire: Dârü's-Selâm, 1424.
- İbn Receb**, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *Mecmû'u resâili'l-hâfız İbn Receb el-Hanbelî*. thk. Ebü Musab Talat b. Fuad el-Hulvânî. 2 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, ts.
- İbn Receb**, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyâd: Daru'l-Vatan, 1418.

- İbnü'l-Cevzi**, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali. *Garîbü'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405.
- İbnü'l-Esir**, Mecdüddin Ebu's-Saâdât el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis*. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- İbnü'l-İmâd**, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1412.
- İbnü'l-Mibred**, Yusuf b. Hasan İbnülhâdi. *el-Cevherü'l-mündid fî tabakâti müteehhiri ashâbi Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. Riyad: Mektebtü'l-Ubeykan, 1421.
- İplik**, Ahmet Mahmut. *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin Keşfü'l-Müşkil Min Hadisi's-Sahihayn Adlı Eserinde Hadislerdeki Problemleri Giderme Yöntemi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2022.
- Kallek**, Cengiz. "İbn Receb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/243-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir**, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karagözoğlu**, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü I*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Karagözoğlu**, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü II*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Karagözoğlu**, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Karahan**, Abdullah. *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki yeri*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Karasu**, Taner. "Tirmizi'nin İlelü's-sagîr Adlı Eserinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi". *Şarkiyat* 9/2 (30 Kasım 2017), 975-989. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.335892>
- Kâtib Çelebi**, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Koca**, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koca**, Ferhat. "İbn Kudâme, Muvaffakuddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca**, Ferhat. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Koca**, Ferhat. “İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği”. *İlahiyat Akademisi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* I/1-2 (2015), 15-70.
- Koca**, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Opus**, Bahadır. *İbn Receb el-Hanbeli'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*. Konya: Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özmen**, Ramazan. *Hanbeli Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî**, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434.
- Süyûtî**, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddin. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- Türcan**, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yalçın**, Emrah. *İbn Teymiyye'nin Hadis İlmindeki Yeri*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Yılmaz**, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yücedağ**, Rıdvan Talha. “Hadis Şerhleri Literatürüne Mütevazı Bir Katkı: Tek Hadis Şerhlerine Bir Giriş Denemesi”. *Talim* 3/1 (Aralık 2019), 49-70. <https://doi.org/10.37344/talim.2020.7>
- Yücel**, Ahmet. “Humeydî, Muhammed b. Fütûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2008.
- Ziriklî**, Hayrüddin ez-. *el-Alâm kâmusu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1423.